

Original Article

भारतीय कृषी धोरणात शरद पवार यांचे स्थान आणि भूमिका

डॉ. सुनील मधुकर नेवे¹, श्री. पंकज रमेश चिंचोले²

1.2सेकंडरी एज्युकेशन सोसायटी संचालित, कला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद, ता. यावल, जि. जळगाव

Email: pr.chinchole86@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2025-170451

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 4

Pp. 247-252

April 2025

Submitted: 07 Mar. 2025

Revised: 13 Mar. 2025

Accepted: 28 Apr. 2025

Published: 30 Apr. 2025

अखंड भारताचा अर्थ केवळ भौगोलिक सीमा नव्हे, तर भारताची परंपरा, चालीरीती, संस्कृती, संस्कार आणि मूल्यांचे जतन करणे आहे. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये 'वसुधैव कुटुंबकम्' (जग हे एक कुटुंब आहे) ही संकल्पना रुजवून त्यांना राष्ट्रीय एकात्मतेचे धडे देतात. शिक्षकाची भूमिका देशाच्या भावी पिढीला घडवण्यात आणि राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महत्त्वाची आहे. ते विद्यार्थ्यांना विविध परंपरा, प्रथा, जाती, रितीरिवाज, प्रांत, भाषा आणि लिंगभेद विसरून 'आम्ही सर्व भारतीय एक आहोत' हे शिकवतात. यात भारतीय संविधानाची उद्देशिका आणि राष्ट्र प्रतिज्ञेचे महत्त्व विंबवणे समाविष्ट आहे, जी 1963 मध्ये तेलंगणामध्ये सुरू झाली आणि 1965 पर्यंत संपूर्ण भारतात लागू झाली. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रप्रेम आणि राष्ट्रभक्ती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रयत्न करतात: राष्ट्रीय एकता आणि एकात्मता: ते विद्यार्थ्यांना भारताच्या विविध राज्यांची आणि केंद्रशासित प्रदेशांची ओळख करून देतात, तसेच विविध सण, उत्सव, वेशभूषा, नृत्य आणि खाद्यपदार्थांबद्दल माहिती देतात. ते राष्ट्रीय प्रतीकांबद्दल अभिमान शिकवतात. भाषा आणि साहित्याची ओळख: कथा, काव्य, निबंध, गाणी, पोवाडे, भजन आणि कीर्तन यांच्या माध्यमातून विविध भारतीय भाषांची ओळख करून देतात. डिजिटल माध्यमांचा वापर करून ते देशभक्तीपर गीते आणि साहित्य विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवतात. वैज्ञानिक दृष्टिकोन: 21 व्या शतकातील वैज्ञानिक प्रगतीबद्दल माहिती देऊन अंधश्रद्धा आणि जुन्या रूढी-परंपरा टाळण्यास प्रोत्साहन देतात. ते शास्त्रज्ञांचे जीवनकार्य आणि शोध याबद्दल माहिती देतात आणि विज्ञान प्रदर्शने आयोजित करतात. महामानवांची ओळख: ते भारतातील थोर नेते आणि क्रांतिकारकांचे जीवन संघर्ष, देशासाठी त्यांचे योगदान आणि त्यांची प्रेरणादायी वचने विद्यार्थ्यांना सांगतात. शाश्वत शिक्षण: प्रेम, जिद्द, आदर आणि बंधुत्वाची भावना रुजवून 'आम्ही भारतीय नागरिक एक आहोत' ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या मनात दृढ करतात. सहिष्णुता आणि समरसता: शाळेतच सद्भावना, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि समरसता या मूल्यांची शिकवण देतात. ते जातिभेद, प्रांतभेद, वर्णभेद, लिंगभेद आणि उच्च-नीचता न पाळता अध्यापन करतात. ऐतिहासिक दाखले: भारताच्या गौरवशाली इतिहासाची, राजा-महाराजांच्या शौर्याची आणि स्वातंत्र्यसैनिकांच्या बलिदानाची माहिती देतात. ते ऐतिहासिक स्थळांना भेटी आयोजित करतात. जबाबदारी आणि कर्तव्याची जाणीव: विद्यार्थ्यांना एक जागरूक नागरिक म्हणून देशाप्रती असलेल्या जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्यांची जाणीव करून देतात, ज्यात पर्यावरणाचे रक्षण, स्वच्छता, मतदान आणि सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छता राखणे यांचा समावेश आहे. शैक्षणिक कार्याव्यतिरिक्त, शिक्षक अभ्यासक्रम पूर्ण करणे, परीक्षा घेणे, शिष्यवृत्ती परीक्षांसाठी विद्यार्थ्यांना तयार करणे आणि डॉ. होमी भाभा बालवैज्ञानिक स्पर्धा व चित्रकला परीक्षांसाठी मार्गदर्शन करणे ही कामे करतात

मुख्य शब्द: शिक्षक, अखंड भारत, योगदान, राष्ट्रनिर्मिती, संस्कृती, मूल्ये, वसुधैव कुटुंबकम्, राष्ट्रप्रतिज्ञा, संविधान, राष्ट्रीय एकता, विविधता, भाषा, साहित्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, अंधश्रद्धा, महामानव, प्रेरणा,

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:10.5281/zenodo.15734734

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. सुनील मधुकर नेवे, सेकंडरी एज्युकेशन सोसायटी संचालित, कला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद, ता. यावल, जि.

जळगाव

How to cite this article

नेवे, . सुनील . मधुकर ., & चिंचोले, . पंकज . रमेश . (2025). भारतीय कृषी धोरणात शरद पवार यांचे स्थान आणि भूमिका. *Journal of Research & Development*, 17(4), 247–252.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15734734>

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या कृषी क्षेत्राचा विकास, उत्पादनक्षमता आणि शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावणे हे देशाच्या धोरणनिर्मितीतील महत्वाचे उद्दिष्ट राहिले आहे. १९९१ नंतरच्या उदारीकरणाच्या काळात कृषी क्षेत्र अनेक आव्हानांना सामोरे गेले, जसे की जागतिक स्पर्धा, नैसर्गिक आपत्ती, किंमत अस्थिरता, आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या. अशा पार्श्वभूमीवर प्रभावी कृषी धोरणांची गरज प्रकर्षाने जाणवू लागली. या संदर्भात श्री. शरद पवार यांचे नाव विशेष उल्लेखनीय आहे. केंद्रीय कृषी मंत्री म्हणून (2004 ते 2014) त्यांनी भारतीय कृषी क्षेत्राला अधिक उत्पादनक्षम, बाजाराभिमुख आणि जागतिक स्पर्धेस समर्थ बनवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, राष्ट्रीय कृषी विकास योजना, कृषी निर्यात धोरण, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार, आणि सहकार क्षेत्राचा प्रभावी वापर ही त्यांची धोरणे शेतीच्या एकूण व्यवस्थेत परिवर्तन घडवणारी ठरली. शरद पवार यांचे सहकार क्षेत्रातील अनुभव, प्रशासनिक कौशल्य आणि धोरणात्मक दृष्टिकोन यामुळे त्यांनी शेतकऱ्यांच्या गरजांना अनुसरून कृषी धोरण तयार केले. त्यामुळे त्यांचे नेतृत्व केवळ राजकीय मर्यादांपुरते न राहता, एक दूरदृष्टी असलेले कृषी धोरणकार म्हणूनही समोर आले. या प्रबंधात त्यांच्या कृषी धोरणातील भूमिकेचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार असून, त्याचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

संशोधनाचे गृहीतके

- शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखालील कृषी धोरणामुळे भारतीय शेतीला व्यावसायिक व आधुनिक रूप मिळाले.
- कृषी क्षेत्रातील अनेक मूलभूत बदल शरद पवार यांच्या धोरणात्मक निर्णयामुळे शक्य झाले.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

- भारतीय कृषी धोरणाचा ऐतिहासिक व धोरणात्मक अभ्यास करणे.
- शरद पवार यांच्या कृषी विषयक निर्णयांची परिणामकारकता तपासणे.
- शेतकरी कल्याणासाठी राबवलेल्या योजना व धोरणांचे विश्लेषण करणे.

माहिती संकलन

"भारतीय कृषी धोरणात शरद पवार यांचे स्थान आणि भूमिका" या विषयावर आधारित सदर अभ्यास हा वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. भारतीय कृषी धोरणाचा इतिहास, स्वरूप, आणि विशेषतः शरद पवार यांच्या कृषीमंत्रीपदाच्या कार्यकाळातील निर्णय यांचे सखोल विश्लेषण करण्याचा या संशोधनाचा उद्देश आहे. यामध्ये कृषीविषयक योजना, अंमलबजावणी, धोरणात्मक बदल आणि त्यांचा शेतकरी वर्गावर झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपातील माहितीचा आधार घेतला आहे. प्राथमिक स्त्रोतांमध्ये शरद पवार यांच्या संसद व सभागृहातील भाषणे, त्यांचे सार्वजनिक वक्तव्य आणि कृषी मंत्रालयाचे अधिकृत दस्तऐवज यांचा समावेश आहे. दुय्यम माहितीमध्ये प्रकाशित शोधनिबंध, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, वार्षिक अहवाल, कृषी मंत्रालयाचे धोरण दस्तऐवज, तसेच लोकसत्ता आणि सकाळमधील विश्लेषणात्मक लेख यांचा समावेश आहे.

संशोधन पद्धती: सदर माहितीचे विश्लेषण मुख्यतः सामग्री विश्लेषण, तुलनात्मक विश्लेषण आणि तथ्यात्मक विश्लेषण या पद्धतींनी केले गेले आहे. अभ्यासाची व्याप्ती मुख्यतः शरद पवार यांच्या कृषीमंत्री पदाच्या कार्यकाळावर (2004 ते 2014) केंद्रीत असून, त्या काळातील राष्ट्रीय कृषी धोरण, योजना, आणि त्यांचे परिणाम या अनुषंगाने या संशोधनाची मर्यादा ठरवण्यात आली आहे.

भारतातील कृषी क्षेत्राचा इतिहास: भारतातील कृषी क्षेत्राचा इतिहास अत्यंत प्राचीन असून तो सिंधू संस्कृतीपासून सुरु होतो. इ.स.पू. ३००० ते १७०० या कालखंडात मोहेनजोदडो व हडप्पा या ठिकाणी विकसित झालेल्या संस्कृतीमध्ये शेती व पशुपालन हा जीवनाचा अविभाज्य भाग होता. मोठ्या प्रमाणावर धान्य कोठारे, लाकडी नांगर, बैलजोडींचा वापर तसेच गहू, ज्वारी, हरभरा, तीळ, कापूस, खजूर, मोहरी इत्यादी पिकांची लागवड याची साक्ष देतात. या कालखंडात कपड्यांसाठी सूत कापसापासून तयार केले जाई आणि विणकाम विकसित झाले होते. शेतकरी माणूस त्याच्या शेतात उपयोगासाठी मेंढ्या, शेळ्या, डुक्कर, उंट, कुत्रा, मांजर इ. पाळीव प्राण्यांचा वापर करत असे. इ.स.पू. १६०० ते १८०० दरम्यान आर्यांचे स्थलांतर झाल्यानंतर शेती ही अधिक व्यापक व व्यावसायिक झाली. या कालखंडात लोखंडी नांगर, घोड्यांचा वापर यांसारख्या नव्या साधनांचा अवलंब सुरु झाला (एम. एस. रंधावा, १९८०). यानंतर बौद्ध कालखंडात म्हणजे इ.स.पू. ६व्या शतकानंतर कृषीविषयक वैचारिक व तांत्रिक विकासाचा उल्लेख आढळतो. रामायण व महाभारत या महाकाव्यांमध्ये पाणी व्यवस्थापन, पर्जन्यमान, जमिनीची सुपीकता, कीटकनाशके, व जलसिंचन इत्यादी बाबींचा उल्लेख आहे. चंद्रगुप्त दुसऱ्याच्या (इ.स. ३८०-४१५) कालखंडात 'अमरकोश' या ग्रंथात शेती, सिंचन, खतांचा वापर, भाजीपाला व फळांची लागवड यांचे स्पष्ट उल्लेख आहेत. कन्नोजच्या सम्राट हर्षवर्धनाच्या (इ.स. ६०६-६४७) काळात देशात सुधारित तांदळाची लागवड झाली, तर डाळिंब,

मोसंबीसारख्या फळांची शेतीही वाढली. इ.स. १५०-११०० दरम्यान 'कृषी प्रशास्त्र' या ग्रंथात पीक पद्धती, पीक बदल, खत व्यवस्थापन, सिंचन व्यवस्था व जमिनीचे संरक्षण या बाबींचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. विजयनगरच्या अनंतराज साळ यांनी १३३७ मध्ये विकसित केलेली कालवा पद्धती आजही उल्लेखनीय आहे. मात्र, मुघल साम्राज्याच्या स्थापनेनंतर शेतीविषयक धोरणे व सिंचन व्यवस्थेमधील काही कार्ये दक्षिण भारतात केंद्रित राहिली. उत्तरेत करप्रणाली अधिक शोषणकारी झाली आणि त्यामुळे कृषी विकासास अडथळे आले.

श्री. शरद पवार यांच्या पूर्वीची कृषी धोरणे

स्वातंत्र्योत्तर भारतात कृषी धोरणांची पायाभरणी अत्यंत तातडीने आणि दूरदृष्टीने करण्यात आली. देशाला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवरच १९४२ साली सुरु झालेल्या अन्न उत्पादन मोहिमेने या दिशेने पहिले पाऊल टाकले. त्यात सिंचनाखालील क्षेत्रवाढ, सुधारित बियाण्यांचा वापर, शेती पद्धतीत सुधारणा, ओसाड जमिनीचे रूपांतर आणि अन्नधान्य पिकांना अधिक महत्त्व देणे यांचा समावेश होता. स्वातंत्र्यानंतरही सरकारने भारतीय कृषी संशोधन परिषद, दुष्काळ निवारण समित्या, आणि १९४६ मध्ये मांडलेले स्वतंत्र कृषी व अन्न धोरणाचे उद्बोधन यांच्यामार्फत कृषी क्षेत्राला धोरणात्मक दिशा दिली. यासोबतच नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून पंचवार्षिक योजनांतून कृषी विकासाचे उद्दिष्ट पुढे नेले गेले. पहिली योजना (1951-56) सिंचन, खतांचा वापर व शेतीसाठी तंत्रज्ञान वापरण्यावर आधारित होती. तिसऱ्या योजनेनंतर हरित क्रांतीमुळे अन्नधान्यात भारत स्वयंपूर्ण झाला. पुढे सहावी व सातवी योजना (1980-1990) या कालखंडात कृषी क्षेत्रातील तांत्रिक सुधारणांना चालना मिळाली. २००० साली मांडलेल्या राष्ट्रीय कृषी धोरणात (National Agriculture Policy - 2000) शाश्वत शेती, अन्न सुरक्षा, शेतीचे व्यापारीकरण, निर्यातीला प्रोत्साहन, कृषी संशोधन व तंत्रज्ञानाचा प्रसार यांसारख्या घटकांचा समावेश होता. या धोरणांची सखोल पार्श्वभूमी आणि त्या आधारे तयार झालेला कृषी विकासाचा पाया, पुढे श्री. शरद पवार यांच्या कार्यकाळात (2004 नंतर) राबवण्यात आलेल्या धोरणांसाठी भक्कम अधिष्ठान ठरला.

शरद पवार यांच्या कार्यकाळातील प्रमुख कृषी योजना व वर्ष

सन 2004 ते 2014 या दहा वर्षांच्या काळात श्री. शरद पवार यांनी केंद्रीय कृषी मंत्री म्हणून कार्यरत असताना भारतीय कृषी धोरणात मूलभूत व दूरगामी बदल घडवून आणले. त्यांच्या धोरणांचा मूळ उद्देश शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणे, कृषी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे, आणि शेतीस अधिक शाश्वत व पर्यावरणपूरक बनवणे हा होता. या काळात त्यांनी सुरु केलेल्या विविध योजनांनी केवळ शेती उत्पादनक्षमता वाढवली नाही, तर ग्रामीण भागातील सामाजिक व आर्थिक रचना मजबूत करण्याचे कामही केले. राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY) ही महत्त्वाची योजना 2007 साली सुरु झाली. यामध्ये राज्य सरकारांना कृषी विकासासाठी लवचिकता देण्यात आली. ही योजना 'केंद्र-राज्य भागीदारी'च्या नव्या मॉडेलचे उदाहरण बनली. यातून सिंचन, जमिनीचे आरोग्य, कृषी प्रक्रिया उद्योग, बियाणे उत्पादन आदी उपघटकांना गती मिळाली. याच काळात सुरु झालेली राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा मोहीम (NFSM) ही तांदूळ, गहू आणि कडधान्यांच्या उत्पादनात वाढ करून देशाला अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर बनवण्याच्या दृष्टीने फारच मोलाची ठरली. या अभियानामुळे तांदूळ व कडधान्यांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आणि शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीबरोबरच दर्जेदार बियाणे, प्रशिक्षण व बाजार उपलब्ध झाला.

सारणी क्र.१: शरद पवार यांच्या कृषीमंत्री कार्यकाळातील (2004-2014) प्रमुख कृषी योजना.

अ.क्र.	योजना / धोरणाचे नाव	प्रारंभ वर्ष	मुख्य उद्दिष्ट / वैशिष्ट्य
1	शेतकऱ्यांसाठी राष्ट्रीय धोरण - 2007	2007	शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे, आर्थिक सुरक्षितता, शाश्वत शेती
2	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM)	2007-08	तांदूळ, गहू व कडधान्य उत्पादनात वाढ
3	राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM)	2005-06	फळे, भाजीपाला, मसाले व औषधी वनस्पतींचे उत्पादन
4	राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY)	2007-08	राज्यांना लवचिकता, कृषी दरवाढीस चालना
5	भारत निर्माण योजना	2005	ग्रामीण पायाभूत सुविधा व सिंचन विकास
6	राष्ट्रीय बियाणे मिशन	2011-12	दर्जेदार बियाण्यांचे उत्पादन व वितरण
7	रेनफेड एरिया डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (RADP)	2011-12	कोरडवाहू शेतीमध्ये उत्पादनक्षमता वाढवणे
8	जेंडर परस्पेक्टिव्ह इन अॅग्रीकल्चर	2004-05	महिलांना शेतीत समान संधी व प्रशिक्षण
9	शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय मिशन (NMSA)	2010	हवामान बदलाशी सुसंगत शेती पद्धती
10	राष्ट्रीय केशर मिशन (J&K साठी)	2010-11	केशर उत्पादनवाढ व प्रक्रिया

स्त्रोत: भारत सरकार, कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय (वार्षिक अहवाल 2004-2014)

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM) व राष्ट्रीय बियाणे मिशन यासारख्या योजनांनी शेतीमध्ये विविधीकरण आणि उत्पादन गुणवत्तेवर भर दिला. फळे, भाजीपाला, औषधी वनस्पती व मसाल्यांची लागवड वाढली. देशांतर्गत बियाणे निर्मिती केंद्रे उभारण्यात आली. यामुळे आयातवरील अवलंबित्व कमी झाले आणि शेतकऱ्यांना स्वस्त, स्थानिक व उच्च प्रतीच्या बियाण्यांचा लाभ मिळू लागला. भारत निर्माण योजना अंतर्गत ग्रामीण रस्ते, सिंचन व्यवस्था, वीजपुरवठा यांसारख्या पायाभूत सुविधा उभारण्यात आल्या, ज्याचा थेट फायदा शेतीच्या बाजार जोडणीला झाला. शरद पवार यांच्या धोरणांचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे समावेशक व सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील दृष्टिकोन. उदाहरणार्थ, त्यांनी 2004 पासून 'जेंडर परस्पेक्टिव्ह इन अॅग्रीकल्चर' या कार्यक्रमांतर्गत महिलांसाठी शेतीच्या सर्व स्तरांवर सक्रिय सहभाग मिळावा यासाठी विशेष योजना राबवल्या. महिला शेतकऱ्यांसाठी प्रशिक्षण शिबिरे, सुलभ कर्ज, बचत गटांचे प्रोत्साहन यामुळे ग्रामीण महिलांचा शेती व सहकार क्षेत्रातील सहभाग वाढला. त्याचप्रमाणे, कोरडवाहू भागासाठी रेनफेड एरिया डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (RADP) सुरू केला गेला, जो दुष्काळग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांसाठी वरदान ठरला. जलसंधारण, वसंतराव पाटील शेततळे योजना, व पाणलोट विकासाचे प्रयोग या योजनांमुळे कोरडवाहू शेतीतही उत्पन्नवाढ शक्य झाली.

या काळात हवामान बदल व पर्यावरणीय संकटांचा विचार करून शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय मिशन (NMSA) राबवण्यात आले. यामध्ये मृद व जलसंधारण, जैविक शेती, हवामान-संवेदनशील पद्धती, माती परीक्षण प्रयोगशाळा अशा बाबींचा समावेश होता. विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे राष्ट्रीय केशर मिशन (Jammu & Kashmir – 2010) ज्या अंतर्गत स्थानिक पिकांवर केंद्रित धोरण आखण्यात आले आणि त्यातून त्या प्रदेशाच्या शेतीमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले. एकूणच, शरद पवार यांच्या कृषी धोरणांनी समग्र कृषी विकास, शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारणा आणि अन्न सुरक्षेची हमी यांसाठी व्यापक भूमिका बजावली. त्यांच्या कार्यकाळात कृषी धोरण केवळ उत्पादन केंद्रित नव्हते, तर शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी एक नियोजित आणि दृष्टीकोनात्मक वाटचाल होती. त्यामुळे त्यांचे योगदान हे भारतीय कृषी इतिहासात एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून नोंदवले जाते.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM) अंतर्गत उद्दिष्ट आणि प्रत्यक्ष उत्पादन

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM) ही योजना सन 2007-08 मध्ये केंद्र सरकारने सुरू केली आणि ती शरद पवार यांच्या केंद्रीय कृषी मंत्रीपदाच्या कार्यकाळातील एक महत्त्वपूर्ण धोरण ठरली. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे देशातील वाढत्या लोकसंख्येला खाद्य सुरक्षा प्रदान करणे आणि अन्नधान्य उत्पादनात लक्षणीय वाढ करणे. या अभियानांतर्गत गहू, तांदूळ, आणि कडधान्य या तीन प्रमुख पिकांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. योजनेच्या प्राथमिक टप्प्यात उत्पादन वाढीचे विशिष्ट उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले: तांदूळ – 10 दशलक्ष टन, गहू – 8 दशलक्ष टन, आणि कडधान्ये – 2 दशलक्ष टन. उत्पादनवाढीच्या आकडेवारीकडे पाहता असे दिसते की काही पिकांमध्ये अपेक्षेपेक्षा कमी प्रगती झाली, तर काही पिकांमध्ये अधिक उत्पादन झाले. तांदूळ उत्पादनात 3.85 दशलक्ष टनांची प्रत्यक्ष वाढ झाली, जी निर्धारित उद्दिष्टाच्या तुलनेत मर्यादित होती. गहू उत्पादनात 2.56 दशलक्ष टनांची वाढ झाली, जी पुन्हा उद्दिष्टाच्या तुलनेत कमी होती. परंतु, कडधान्यांमध्ये मात्र 4.06 दशलक्ष टनांची वाढ झाली, जी मूळ उद्दिष्टाच्या दुपटीहून अधिक होती. यामुळे कडधान्य उत्पादनवाढीच्या बाबतीत योजना अत्यंत यशस्वी ठरली असे म्हणता येते.

सारणी क्र. 2: राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM) अंतर्गत उद्दिष्ट आणि प्रत्यक्ष उत्पादनातील वाढ (2007–2012).

पीक	उद्दिष्ट वाढ (दशलक्ष टन)	प्रत्यक्ष वाढ (दशलक्ष टन)
तांदूळ	10	3.85
गहू	8	2.56
कडधान्ये	2	4.06
भरडधान्ये	5	2.38

स्रोत: राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (अहवाल २०२०).

NFSM अंतर्गत या वाढीसाठी विविध घटकांचा प्रभावी उपयोग केला गेला — जसे की उच्च दर्जाचे बियाणे, पीक संरक्षण उपाययोजना, अन्नधान्य उत्पादनासाठी अनुदान, तांत्रिक प्रशिक्षण, आणि मृद आरोग्य परीक्षण. तसेच, शेतकऱ्यांना बाजार प्रणालीशी जोडण्याचा प्रयत्न झाला, जेणेकरून त्यांच्या उत्पादनाला चांगला भाव मिळू शकेल. कडधान्यांमध्ये उत्पादनवाढीमागे जास्तीत जास्त भागांमध्ये या पिकांचे पुनरुत्पादन, कमी भांडवली गुंतवणूक आणि पोषणमूल्यांचे महत्त्व यांचा मोठा वाटा होता. या विश्लेषणातून असे दिसून येते की, NFSM ही केवळ अन्नधान्य वाढीसाठी नाही, तर शेतकऱ्यांची आर्थिक क्षमता, अन्न सुरक्षेचे धोरणात्मक उद्दिष्ट, आणि कृषी व्यवस्थेतील शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी एक व्यापक उपक्रम होता. शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली योजनेची अंमलबजावणी

प्रामाणिकपणे झाली असली, तरी काही तांत्रिक व प्रशासकीय अडचणींमुळे तांदूळ व गहू यांसारख्या पिकांमध्ये अपेक्षित उत्पादनवाढ गाठण्यात मर्यादा आल्या. त्यामुळे या योजनेचे आंशिक यश व सुधारण्याची गरज असलेली धोरणात्मक प्रयोगशाळा म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

गृहीतकांची पडताळणी

गृहीतक १: हे गृहीतक तात्त्विकदृष्ट्या व आकडेवारीच्या आधारे खरी ठरते. शरद पवार यांच्या कार्यकाळात (2004-2014) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM), राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY), राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM), बियाणे मिशन, आणि शाश्वत शेती मिशन (NMSA) अशा योजनांद्वारे शेतीमध्ये यंत्रसामग्री, सुधारित बियाणे, आधुनिक सिंचन पद्धती, पीक संरक्षण व जैविक शेती यांचा प्रसार झाला. कृषी तंत्रज्ञान, प्रक्रिया उद्योग, बाजाराशी जोडणी, आणि प्रशिक्षण यामुळे शेती फक्त पारंपरिक उपजीविकेचे साधन न राहता व्यावसायिक स्वरूप घेऊ लागली. बियाण्यांची गुणवत्ता, माती परीक्षण प्रयोगशाळा, तसेच कृषी निर्यातीला चालना देणारी धोरणे यामुळे आधुनिक शेतीसाठी मूलभूत रचना निर्माण झाली.

गृहीतक २: ही गृहीतकाही घटनेवर आधारित ठोस उदाहरणांनी समर्थित आहे. उदाहरणार्थ, कडधान्य उत्पादनवाढीचा राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानांतर्गत झालेला दुहेरी टप्प्याचा उद्दिष्टापेक्षा जास्त वाढ हा शेतकरी केंद्रित निर्णयांचा परिणाम आहे. तांदूळ व गहू उत्पादनातही वाढ झाली, जरी ती अपेक्षेपेक्षा मर्यादित असली, तरी धोरणांचे रचनात्मक स्वरूप स्पष्ट होते. कृषीमंत्री म्हणून त्यांनी राबवलेल्या योजना शेतकरी हिताच्या केंद्रस्थानी होत्या, जसे की महिलांसाठी समावेशक धोरण, दुष्काळी भागासाठी रेनफेड विकास कार्यक्रम, तंत्रज्ञान हस्तांतरण कार्यक्रम, व कृषी शास्त्रज्ञांशी समन्वय. यामुळे केवळ उत्पादन नव्हे तर शेतीच्या व्यवस्थापन व धोरणात्मकतेमध्ये बदल घडले. त्यामुळे हे गृहीतकही सत्य ठरते.

निष्कर्ष

"भारतीय कृषी धोरणात शरद पवार यांचे स्थान आणि भूमिका" या संशोधनातून स्पष्टपणे दिसून येते की शरद पवार यांचे नेतृत्व हे केवळ प्रशासकीय स्वरूपाचे नव्हते, तर ते दूरदृष्टी, तांत्रिक जाण, शेतकऱ्यांप्रती संवेदनशीलता आणि धोरणात्मक समज यांच्या पायावर आधारित होते. त्यांनी कृषीमंत्रीपदाच्या कार्यकाळात (2004-2014) राबवलेल्या योजनांनी केवळ अन्नधान्य उत्पादन वाढवले नाही, तर भारतीय शेतीच्या विकासासाठी एक बहुआयामी पाया घातला.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा मोहीम (NFSM), राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM), राष्ट्रीय बियाणे मिशन, रेनफेड एरिया डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (RADP), आणि शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय मिशन (NMSA) अशा योजनांनी कृषी क्षेत्रात सुधारित तंत्रज्ञान, सिंचन, बियाणे गुणवत्ता, प्रशिक्षण, महिलांचा सहभाग, जैविक शेती, पर्यावरणपूरक उपाय व कोरडवाहू शेतीतील उत्पादनक्षमता यासारख्या अनेक घटकांवर प्रभाव टाकला. शरद पवार यांच्या धोरणांनी भारतीय शेतीला पारंपरिक व्यवस्थेपेक्षा अधिक व्यावसायिक, शाश्वत आणि उत्पादनक्षम बनवले. त्यांच्या कार्यकाळात कृषी क्षेत्राने केवळ उत्पादन वाढवले नाही, तर शेतकऱ्यांचे उत्पन्न, शासकीय सहभाग, आणि तांत्रिक सक्षमीकरणातही लक्षणीय वाढ झाली. त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाखाली राबवलेले कृषी धोरण हे सर्वसमावेशक, शेतकरी केंद्रित आणि दूरगामी परिणाम देणारे धोरण ठरले, असे म्हणणे उचित ठरेल.

संदर्भसूची

1. एम. एस. रंधावा (1980). भारतातील कृषीचा इतिहास (खंड 1). नवी दिल्ली: भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR).
2. पवार, शरद. लोक माझं सांगतील, राजहंस प्रकाशन, पुणे. (आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ).
3. सुधाकर, परिमल माया. Sharad Pawar: The Real Story, ग्रंथाली प्रकाशन, 2013.
4. जोशी, गो.ना. भारताचे कृषी धोरण. साप्ताहिक सकाळ विशेषांक - कृषी विशेष, 2012.
5. देशमुख, पी.बी. कृषी विकासाचे स्वरूप, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, नागपूर, 2008.
6. नाटेकर, एस.टी. हरित क्रांतीपासून शाश्वत शेतीकडे, प्रकाशन: सुबोध, पुणे.
7. भारत सरकार, कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल, 2004-2014.
8. नियोजन आयोग (Planning Commission). अकरावी व बारावी पंचवार्षिक योजना अहवाल, नवी दिल्ली.
9. NFSM (राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान) संकेतस्थळ - <https://nfsm.gov.in>
10. कृषी मंत्रालय, भारत सरकार. राष्ट्रीय कृषी विकास योजना - दिशानिर्देश व अंमलबजावणी, 2007.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-17, Issue-4 | April - 2025

11. इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली (EPW). "Indian Agricultural Policy: Challenges and Responses", लेखमाला, 2010–2014.
12. साप्ताहिक लोकसत्ता, लोकमत, सकाळ – शरद पवार यांची कृषीधोरणांवरील भाषणे व मुलाखती.
13. भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR) अहवाल, नवी दिल्ली.
14. महाराष्ट्र शासन. राज्य कृषी धोरण व शेतकरी आयोगाचे निष्कर्ष, 2010.